Силвано Болчић
Филозофски факултет
Београд

UDK: 316.334.2
Pregledan naučni rad
Primljen: 31. 08. 2000.

СВЕТСКИ МЕГАТРЕНДОВИ У СФЕРИ РАДА И СТАЊЕ У СРБИЈИ 2000-ТЕ

У раду се резимирају сазнања о основним мегатрендовима у сфери рада савремених друштава на прелазу у нови милениум. Истиче се истовремено настављање трендова који су обележили епоху индустријализма (масовна производње за тржиште, машинизација рада, парцијализовани и отудјени рад, рад у бирократизованим организацијама), али се уочавају и нови пост-модерни трендови: флексибилна производња, информатизација рада, професионализација рада, рад у де-бирократизованим организацијама, рад по начелима делимичног запослења, ново повезивање места живљења и места рада као и радног и слободног времена. Посебно су анализоване савремене тенденције "укидања рада", кроз трајну масовну незапосленост, услед информатизације рада и тенденција редуције рада као фактора производње.

Савремени мегатрендови суочавају се са дешавањима у сфери рада у Србији током деведесетих. Истичу се извесне појавне сличности, као што је почетна информатизација рада, али уз доминацију трендова де-модернизације која прати деценијско назадовање Србије : извесно враћање радне снаге у пољопривреду и прерађивачке делатности с ослонцем на застареле технологије, масовна незапосленост или полузапосленост у сивој економији, рад у бирократизованим организацијама са јаком контролом државе.

Кључне речи: *рад, пост-модерни трендови, Србија.*

Крај 20. века и прелаз у 21. век у светским размерама у знаку су прелаза ("транзиције") у ново друштвено раздобље у људској историји. Но, не дешава се ни "смак света", нити радикалан "прекид ("крај историје") досадашњих трендова у обликовању друштвеног живота људи. На делу је низ суштинских трансформација темељних образаца у начину живљења људи, посебно образаца рада и производње, образаца људских интеракција, комуникација, па и образаца друштвене регулације.

Темељна збивања током последњих деценија 20.тог века у најразвијенијим савременим друштвима, али и у светској "заједници" у целини, у знаку су преображавања досадашњих модерних друштава "центрираних" око *сфере рада* у *пост-модерна* друштва "полицентрично" уобличених око *сфере* рада али и *сфере комуникација, политике и културе*, од битног значаја за *квалитет људског живота*.

Досадашња модерна друштва било је основано назвати *индустријским и капиталистичким* будући да су индустријски и капиталистички *начин производње* били диферентна специфика тих друштава, по чему су се она јасно разликовала од пред-модерних и пред-индустријских друштава. Чини се да друштва 21. века неће имати, бар не почетних деценија 21. века, једнозначан *нови доминантан начин производње*. На делу ће бити значајно измењени *индустријски* обрасци рада и производње, али са мање *масовне* и више *флексибилне* производње, са растућом улогом *нових технологија*, са новим изворима енергије, уз нове ресурсе, као и са *више кључних друштвених актера*.

Рад и производња у друштвима 19. и 20. века уобличавани су по логици *увећавања капитала* услед чега су и *власници капитала* (појединци, породице, корпорације, државе) били кључни *друштвени актери*. Друштва 21. века, тако се сада чини, престају бити једнозначно "капиталистичка", услед плурализације кључних друштвених актера и услед истовременог уважавања више "критерија рационалности" у делању тих актера (економских и не-економских критерија, еколошких критерија, критерија раста производње али и критерија раста квалитета живота, са уважавањем потреба садашњих и будућих генерација). Но, *индустријалци и капиталисти* остају и даље важан сегмент *друштвене елите*. Али, готово једнаку важност за обликовање друштвених поредака и за усмеравање друштвених дешавања сада имају и *"људи од знања"* (научници, врхунски стручњаци, посебно они који обликују нове технологије), те *нови пословни и други предузетници* (који нису нужно и кључни власници капитала, већ предузетнички усмерени менаџери, кључни организатори и посредници, посебно у сфери финансија, комуникација, моде и сл.,). Нови доминантни друштвени актери сада активирају али и стварају развојне ресурсе, посебно *ново знање и информације*, динамизују и малу и велику производњу, делају и рационално али и "занесењачки". Системи власти у пост-модерним друштвима настају у интеракцији више друштвених елита и у интеракцији с другим, мање доминантним друштвеним актерима, посебно са актерима *цивилног друштва*, чија је улога сада значајнија него што је била у ранијим временима.

Пост-модерна друштва на прелазу у нови милениум успостављају се као мање "чврста друштва", привидно мање "организована", са нејаснијом доминантном друштвеном идеологијом, него што су то била досадашња модерна друштва. Обични људи, нарочито они старији, бивају често збуњени, па и блокирани у свом делању, будући да им недостају јасне и једноставне "формуле" свакодневног живота. Ново време не дозвољава више живот по раније наученим "формулама", обрасцима, нити нуди јасне, нове обрасце делања. Свакодневни живот људи, обрасци њиховог живота у различитим сферама, имају сада "локални" (регионални), и "национални" печат, али и печат светских *глобалних тенденција*. О свакодневном животу данашњих људи одлучују, и то повремено битно, актери из њиховог непосредног и ширег окружења: породица, суседи, асоцијације грађана, медији и други актери јав-

ности, институције власти од локалних до националних, те актери и "институције међународне заједнице". Заиста, услед процеса *глобализације*, "свет" престаје бити примарно географски појам. Он има елемената *друштвене заједнице*, ако не и својства "друштва" у суштинском социолошком значењу. Свет као "друштвено окружење" постаје битан, повремено и одлучујући чинилац дешавања унутар појединачних друштава. Стога је и анализа светских "мегатрендова" и њиховог утицаја на дешавања у појединачним друштвима незаобилазан методолошки захтев савремених друштвено-научних истраживања.

Иако се чини да је крај 2. милениума у *домену рада* савремених друштава у знаку *мегатрендова*¹ који су обележили модерну епоху, "еру индустриализма", дакле у знаку индустријализације, машинизације рада, масовног рада, масовне робне производње односно производње за масовна тржишта, парцијализације рада, бирократизације рада и успоставе рада као сфере масовног човековог отуђења, видљиви су и нови "постмодерни" мегатрендови:

- трендови компјутеризације рада, с информатичким технологијама као кључним технологијама;
- трендови "размасовљења" производње која се прилагођава захтевима специфичних клиената;
- трендови професионализације рада и рада у дебирократизованим организацијама све мањих размера;
- трендови превладавања отудјености рада редукцијом "изнуђеног" и наметнутог рада и ширењем добровољног рада, ван-тржишног рада у "не-профитним" организацијама, као и ангажовањем људи у перманентном образовању, рекреативним активностима и активностима које омогућују човекову "индивидуацију";
- трендови истискивања људи из сфере рада и претварања "пост-модерних" друштава у људске заједнице где они који раде чине све изразитију мањину.

Услед дејства ових основних мегатрендова у савременим друштвима на прелазу у нови милениум уочавају се:

- *нова секторска померања радне снаге*, од секундарног ка терцијарном, односно од терцијарног ка квартарном сектору (сектору финансија, консултанских, пројектантских и сличних услуга), уз довршавање већ раније започетог померања радне снаге из примарног у секундарни сектор;²

¹ *Мегатренд* је вид дуготрајнијег, најмање деценијског, друштвеног дешавања чије се манифестације уочавају у друштву у целини или у некој од друштвених сфера. Та дешавања обележавају нов *квалитативни ток* у обликовању друштвене стварности. Мегатрендови означавају али и стварају *ново друштвено раздобље*, битно другачије од претходног раздобља, види, Naisbitt, .Aburdene, 1991.

² Ј. Рифкин (1995) истиче да у САД крајем осамдесетих у примарном сектору има 2-3 % активног становништва.

– успостава *новог вида поделе рада*, мање по моделу "занимања" и више по обрасцу "полу-занимања", "делимичних (парт-тима) запослења" и рада "по потреби", и то како по потреби оних који раде тако и оних који управљају радом;

– поновно *везивање места рада и места живљења*, успоставом нових видова "кућног рада" (посебно, захваљујући информатичким технологијама и "компјутеризацији" рада);

– нестајање јасних нововековних *разграничења рада и не-рада*, будући да одређене врсте рада (рецимо, програмирање рада компјутера, израда "софтвера", пројектовање и сл.) добијају у много чему карактер "игре", а и сам рад добија вредност по себи, као што је то у случају хоби-активности, добровољног рада и сл., мада и тај рад доприноси расту индивидуалног и друштвеног благостања али изван класичне "економије", без тржишне размене..

– раст *улоге образовања за све видове рада*, како онај обичан, извршилачки, тако и за управљачки рад;

– *феминизација рада*, тј, повећани удео жена међу онима који делају у сфери рада, било да су "радници" или они који управљају радом;

– *интернационализација рада*, успоставом транснационалних, мултинационалних компаније, унутар којих запослени мењајући радна места често мењају и државе живљења, уз нове видове миграција радне снаге;³

– *смањивање величине радних организација* (down-sizing, re-engineering), дељењем ранијих мега-корпорација, умножавањем малих организација, али уз нове видове пословног повезивања, типа "група", "мрежа", у којима нема механизма за класично централизовано управљање иако има усклађеног делања свих чланица лабавих пословних структура;

– *замењивање конфликтних релација међу актерима рада* (између радника и руководиоца, између различитих старосних, професионалних и других група, између конкурентних фирми), разноликим привременим али и трајнијим *коалицијама и колаборацијама*, које регулишу могуће супротстављене акције појединих актера без поништавања њихових идентитета, истовременим уважавањем њихових посебних интереса као и интереса шире друштвене целине.

Многи од наведених трендова⁴ значе разрешавање друштвених и животних проблема који су настали у сфери рада током два века "индустријске ере". Но, они стварају и нове *људске проблеме* и рађају *нове друштвене конфронтације*. Јер, многи тешко пристају на убрзана нова "секторска помера-

³ М. Мороквашић и Х. Рудолф (1996) говоре о новим масовним "пограничним" и другим "пендуларним" миграцијама које прате процесе повезивања Европе, али и "глобализације" светске економије и других области друштвеног живота. За те "нове миграције" није могуће примењивати класичне концепте "емиграције" и "имиграције".

⁴ Поједине од наведених трендова анализира и Hall, 1994.

ња" радне снаге, која у пракси често значе потпуно гашење извесних компанија и делатности (рецимо, челичана, рудника угља...) и одузимање економске основе опстајања многих насеља, регија и сл. Људи који су дужим школовањем били оспособљени за рад у виду *сталног занимања*, поготово ако су у средњој и старијој животној доби, тешко прихватају сужавања могућности запошљавања у "струци", невољно пристају на рад по обрасцу "полу-занимања", делимичног ("part-time") запослења, или на рад "по потреби", где се не зна докле ће неко радити, шта је чији посао, шта су чија права и обавеза..

Могло би се рећи да једна од централних дилема свих досадашњих друштава у вези са успоставом *сфере рада*, она у вези са *поделом рада*,⁵ основама поделе рада, распореду појединих делова подељеног рада на конкретне актере рада, остаје дилема с којом се суочавају и савремена друштва на прелазу у 21. век. Нововековни "социјалистички" пројект радикалног укидања "класне" поделе рада на извршилачки и управљачки рад, није успостаљен као друштвена *реалност* ни у друштвима "социјалистичке изградње". Након урушавања "социјалистичких поредака" од 1989. године, снажење таквог смера промена у подели рада у светским размерама мало је вероватно.

Но, нововековна индустријска друштва нису била само у знаку "социјалистичког" оспоравања класне поделе рада, већ и у знаку генералне одбране поделе рада, због њеног значаја за свеукупно досадашње напредовање људских друштава. А. Смит, Х. Спенсер, Т. Парсонс, сматрали су да развоја друштва, његове *модернизације нема без поделе рада*. Н.Смелсер је истицао да подела рада шири "друштвени простор", повећава друштвену покретљивост и тиме отвара могућности за креативне доприносе људи. Не заборављајући дезинтегративне ефекте поделе рада по друштво у целини, сви "модернисти" су веровали да је могућа нормативна и реална друштвена интеграција и да ће и саме технолошке промене доприносити уклањању извесних негативних исхода разигране поделе рада. Томе би, по очекивању, посебно имале доприносити нове информатичке технологије (види о савременим теоријама о подели рада цит. рад, Рус, стр. 58-66).

Преиспитивања поделе рада, генерално, и посебно техничке поделе рада развијене у индустријској ери, мотивисане су нелагодама, тегобама самог рада, будући да је за многе рад толико обесмишљен да им ни добре плате и пристојни радни услови нису отклањали муку коју им је доносио такав "размрвљени" рад (Ж. Фридман, 1959). *Квалитетан радни живот* је битан елемент модерног концепта квалитетног живота и он подразумева рад у коме човек испољава и развија своје људске потенцијале. На томе посебно инсистирају младје образованије генерације, за које је "добар посао" онај који,

⁵ Rus и Arzenšek (1984) истичу да "подјела рада заузима средишње мјесто у социолошким размишљањима, све од С. Симона и Х. Спенсера..", те тој темати они дају централно место у својој студији.

осим добре зараде, обогаћује људске комуникације, омогућава суочавање са изазовима, развија индивидуалне таленте и лична постигнућа.

Додавашње "реорганизације" индустријског рада којима се настојало превладати негативне последице "размрвљеног рада", изменама радних улога током рада (job rotation), проширивања рада (job enlargement) и обогаћивања рада (job enrichment), као и партиципацијом запослених у извесним аспектима одлучивања о процесу рада, значиле су у најбољем случају ублажавање тегоба индустријског рада али не и његово усаглашавање са стварним потребама које људи настоје задовољавати у сфери рада. Данас су на делу радикалније измене основних *организацијских оквира рада*, како би сви запослени деловали као *сарадници у послу*, а не више или мање добро плаћени најамни радници (Peters, 1999).

То подразумева суштинску небироократску конституцију радних организација, са мање формализма, мање хијерархијске крутости, са више тимског рада, где појединци имају различито утицајне улоге у зависности од посла и специфичне поделе рада за дати посао. Исти појединац и води друге у послу и извршава њему дате задатке. Човеков радни живот све је мање у знаку једног занимања и рада у једној радној организацији. Прелажења у друге организације нису као раније вид бежања од непријатног рада и лоших услова рада у датој организацији, већ су начин осигуравања властитог *раста* у раду и кроз рад. Модерне радне организације функционишу као *отворени системи* са пропусним границама и у оквиру разноликих *пословних мрежа*, што им омогућава да буду успешне и виталне иако су сада често мањег обима него што су биле дојучерашње успешне велике "корпорације". Радни живот људи, који је сада у знаку учесталијих и ненаметних промена врсте и места рада, чини се да значајно испуњава човекове потребе за смисленим радом, иако опстају многи видови дојучерашње индустријске поделе рада, па и суштинска подела на управљачки и извршилачки рад. Стога, раније критике индустријског рада, његове *отудђујуће природе* нису у центру расправа о сфери рада на прелазу у нови милениум.

Централни проблем "пост-модерних" развијених друштава на прелазу у нови милениум постаје *масовно и трајно истискивање људи из сваког рада*, укидањем запослења за многе који су већ радили и незапошљавањем младих који још нису ни били у прилици да се запосле. Ј. Рифкин (1995) сматра да ова трајна немогућност рада за растући број људи развијених друштава, која је постала изразито видљива крајем осамдесетих и током деведесетих, произлази примарно из једностраног "продуктивистичког" односа власника капитала према раду, који подстичу развој *технологија рада и управљања* да би осигурали *стални раст производње* (физички и вредносно мерење), уз *стално умањивање "радних импута"*, са мање запослених.

Раније технолошке иновације "индустријског рада" производеле су *померања радне снаге*, најпре из примарног у секундарни сектор, а потом из секундарног у терцијарни сектор, често и уз извесно проширивање могућно-

сти за масовно запошљавање. Информатичке технологије које су постале кључне за развој свих делатности током последњих деценија 20. века, не омогућавају нова секторска померања радне снаге, већ траже свеопшту *редукцију радне снаге*. Актуални раст запослености сада се дешава у једном уском "сектору знања и предузетништва", с научницима, стручњацима за развој, програмирање и сервисирање нових технологија, с предузетницима и консултантима за пословне подухвате, али тај "сектор нове елите знања" никако не може апсорбовати оне који су постали сувишни у производњи и администрирању у свим делатностима у примарном, секундарном⁶ и терцијарном сектору на крају 2. милениума.

У друштвима где рад генерално постаје недоступан за већину људи *централна постаје подела на оне који раде и на оне који не успевају наћи рад*. Ови први бивају све богатији, успешни и моћни, ови други бивају све сиромашнији, осујећени, немоћни и озлојеђени. Чак и када држава успева порезима осигуравати знатан *стандард живота* и оних који не раде, они бивају све незадовољнији поремећеним *квалитетом живота*, празнином живота без смисленог рада. То многе отуђује од друштва и од његових друштвених правила. С тога, *култура безакоња*, масовног живљења изван закона, често и "на начин криминала", свакојаког *преступништва*, делања у "сивој" и "црној" економији, добијају такве размере да савремене државе и њихови апарати и средства постају неделотворни у отклањању таквих негативних појава.

Иако је ширење тренда "искључивања људи из рада" све евидентније у развијеним земљама крајем деведесетих, на делу су и извесни *контра-трендови*, посебно тренд активирања и делања људи мимо традиционалних видова *запошљавања*. Умножавају се не-тржишна задовољавања многих потреба (у комуналним услугама, здравству, образовању, социјалној заштити, али и у градитељству, производном занатству и неким видовима производње-хране, на пример), разним видовима добровољног и неплаћеног рада, плаћеног рада у не-профитним организацијама, радом у асоцијацијама грађана. Ту врсту рада Ј.Рифкин назива радом у "трећем сектору", означавајући рад у приватном тржишном сектору и у јавном сектору државе радом у "првом" односно "другом" сектору.

Уместо досадашње *тржишне економије* снажењем овог новог "трећег сектора" по Рифкину се успоставља *социјална економија* која функционише на другачијим принципима у односу на оне који важе у још увек доминирајућој тржишној економији. *Тржишна економија*, утемељена на принципу "продуктивности", тежи супституцији људских инпута машинама и афирмацији искључиво оног рада који доноси профит и увећава капитал, док *социјална економија*, заснована на уважавању *људских односа, осећања и људске блискости, братства и помагања*, тежи људским квалитетима који се не дају

⁶ Rifkin (1995) процењује да би 2020. у САД у секундарном сектору било 3-4% активног становништва, колико их је крајем 80-тих било у примарном сектору те земље.

остваривати машинама. Стога социјална економија вреднује и рад који није "продуктиван" у тржишном смислу, али који је "друштвено користан". Друштва која не желе да се успоставе као друштва "продуктивне" мањине и "непродуктивне" већине охрабрују развој поменутог "трећег сектора" и подржавају својеврсну нову "глобализацију", *глобализацију социјалне економије*. Како наводи Ј. Рифкин (1995, 275-293) у већини земаља Запада и Истока све су бројнији они који раде у новом "трећем сектору", било да су претходно остали без запослења у приватном и јавном сектору, или су изабрали да раде у том новом не-тржишном сектору рада.

Када се имају у виду ове чињенице о алтернативном *ангажовању* (ако не увек и *раду* у ужем смислу) људи у развијеним друштвима, кроз добровољни рад, кроз делимично плаћени рад у бројним невладиним организацијама, у институцијама *цивилног друштва* (везаним за цркву, синдикате, удружења грађана), кроз *хоби*-активности, самообразовање и друге видове индивидуалног ангажовања, као и значајна материјална давања савремене државе *благостања* ради одржавања *пристојног живљења свих држављана*, независно од њихове запослености, онда постаје разумљиво *одсуство озбиљнијих и масовних протеста грађана* у тим друштвима упркос *релативно високе незапослености*, која је у ранијим деценијама (рецимо, током "шесдесетих") изазивала масовне протесте младих и *радничке акције* које су тражиле радикалније друштвено системске промене. Сада је, чини се, више драматичних указивања на дугорочне последице уочених "мегатрендова" него отворених акција за друштвено-системске промене. Много је и разноликих тражења *алтернатива* којима се може наставити смислен и *квалитетан живот* садашњих и будућих генерација.

Јесу ли поменути светски "мегатрендови" у сфери рада релевантни за разумевање скорашњих дешавања у сфери рада у Србији?

Многи од помињаних трендова могу се уочити и у Србији током последњих деценија 20. века. Тако, видљива су извесна дугорочна "секторска" померања радне снаге, у виду смањивања економски активног становништва у примарном сектору и увећавања запослености у секундарном и терцијарном сектору. Но, тај је тренд током деведесетих заустављен, услед свеколиког урушавања привреде и друштва Србије. Људи се често били принуђени вратити се формалном и неформалном раду у пољопривреди (Мркић, 1994) ради елементарног преживљавања. Имајући у виду застарелу технолошку основу тога рада, превагу простог физичког рада и производњу за сопствене потребе, очито је да се ради о тренду "демодернизације" а не о кретању ка "пост-модерном" друштву.

Током деведесетих у Србији је најбрже расла запосленост у трговини и извесним услужним активностима, и то пре свега у приватном сектору (Болчић, 1999). Рекло би се да је реч променама које прате светска померања ка терцијарном сектору. Ипак и ту се учестало ради о ширењу ситне традиционалне трговине на мало, у малим трговинским радњама где се нуди сва-

којака роба, о "киоск трговини", па и у "уличној трговини" источњачког типа а не о модерној трговинској и услужној делатности каква се развила у развијеним савременим друштвима.

Растућа незапосленост у Србији током деведесетих условила је и овде деобу друштва на мањину која ради и привредјује и већину која не успева наћи запослење, поготово не такво запослење које би омогућавало пристојан живот. Неформалан рад у сивој економији је постао за многе једини доступан вид рада. Економске и друге друштвене прилике и овде су допринеле ширењу "културе безакоња", живљења изван закона (Болчић, 2000). Но, и ова појавна сличност са трендовима у развијеним друштвима не значи и суштинско испољавање истих глобалних "мегатрендова". Масовно истискивање људи из сфере рада у овом случају није последица технолошког развоја, информатизације рада и преваге капиталске тржишне логике у привређивању, већ глобалног урушавања друштва Србије.

Несумњиво је да су многи од помињаних светских трендова у преображавању сфере рада делом захватили и сферу рада у Србији (рецимо, информатизација рада, уз употребу компјутера и других видова информатичких технологија). У времену које долази дејства тих трендова биће и значајнија и видљивија. Но, Србији предстоји сложен преображај од урушеног (разореног) друштва у нормално (уређено) друштво, као и преображај од стања блокиране модерности у модерно и тек потом у пост-модерно друштво. Проблеми тог преображаја у Србији биће свакако већи и сложенији него што су проблеми садашњих развијених друштава на прелазу из 20. у 21. век.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bolčić, Silvano, 1999, The Spread of Entrepreneurship in Serbia in the Nineties in Spite of the Blocked Transition, paper, International Conference "Ten Years After: 1989-1999, Budapest, Sept. 1999.
- Bolčić, Silvano, 2000, Razorenost društva i korupcija u Srbiji devedesetih, u zborniku, *Sistem i korupcija*, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Fridman, Žorž, 1959, *Razmravljeni rad*, Rad, Beograd
- Hall, Richard, 1994, *Sociology of Work*, Pine Forge Press, Thousand Oaks,
- Morokvasic, M., Rudolf, H., 1996, *Migrants, Les nouvelles mobilités en Europe*, L Harmattan, Paris
- Mrkšić, Danilo, 1994, Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura, u radu M. Lazić, ur., *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd
- Naisbitt, J., Aburdene, P., 1991, *Megatrends 2000*, Avon Books, New York
- Peters, Tom, 1999, *Luda vremena zahtevaju lude organizacije*, Agora, Fineks, Beograd
- Rifkin, Jeremy, 1995, *The End of Work*, Putnam Books, New York
- Rus, V., Arzenšek, V., 1984, *Rad kao sudbina i kao sloboda*, SN Liber, Zagreb

Silvano Bolčić
Faculty of Philosophy
Belgrade

S u m m a r y

**WORLD MEGATRENDS IN REALM OF WORK
AND RELATED STATE OF SERBIA IN 2000**

The paper summarizes contemporary findings on basic trends in the sphere of work of developed societies at the beginning of the new millenium. With the continuation of basic trends of the industrial era (mass production, mechanization of work, work in bureaucratic organizations, partialized and alienated work) new post-industrial megatrends are being observed: increased flexible production, informatization of work, professionalization of work, work in de-bureaucratized organizations, new integration of the work place and place of living and of work and leisure time. Analyzed are also trends of the "ending of work", with widespread and permanent unemployment and part-time employment.

Recent changes in the sphere of work in Serbia have some similarities with trends in developed post-industrial societies (as in the case of some introductory informatization of work). But, more important are trends of de-modernization due to the overall economic and social decay in Serbia in the nineties: revival of agricultural and manufacturing activities with old-fashioned technologies; domination of work in bureaucratized work settings greatly controlled by the state, massive un-employment or semi-employment in the "gray economy".

Key words: work, post-modern trends, Serbia.